

Aysel HƏSƏNOVA

AMEA Folklor İnstitutunun

Qərbi Azərbaycan şöbəsinin kiçik elmi işçisi,

E-mail aysqasanova@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2025.2.147>

QƏRBİ AZƏRBAYCAN MƏRASİM FOLKLORU: RİTUAL POETİKA, ARXETİPİK SİSTEM VƏ KOLLEKTİV YADDAŞIN SİNERGETİK MODELİ

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, mərasim folkloru, saya, holavar, toy mərasimləri, ağılar, kollektiv yaddaş, semiotika, arxetiplər, sinergetika, ritual poetika.

SUMMARY

RITUAL FOLKLORE OF WESTERN AZERBAIJAN: POETIC STRUCTURES, ARCHETYPAL CODES AND THE SYNERGETIC MODEL OF COLLECTIVE MEMORY

This study examines the ritual folklore of Western Azerbaijan as a multilayered cultural system that integrates mythological thought, social ritual, verbal art and collective emotional experience. Ritual genres such as saya chants, holavar, wedding songs, laments, rain-invoking prayers and sacrificial invocations form a syncretic structure in which word, sound, movement and symbolic objects operate as a unified performative mechanism. Through semiotic, archetypal and synergetic analysis, the research reveals that this folklore functions not only as an aesthetic tradition but also as a cultural memory system that preserves identity, restores emotional balance and reconstructs the lost homeland on the symbolic level. The post-1988 displacement strengthened the role of ritual folklore as a medium of cultural continuity and mnemonic resistance. The findings demonstrate that Western Azerbaijani ritual folklore represents a self-organizing poetic cosmos that regenerates collective memory and sustains national identity across generations.

Keywords: Western Azerbaijan, ritual folklore, saya, holavar, collective memory, semiotics, archetypes, synergetics, wedding rituals, laments.

РЕЗЮМЕ

ОБРЯДОВЫЙ ФОЛЬКЛОР ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА: ПОЭТИКА РИТУАЛА, АРХЕТИПИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ И СИNERGETИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ

В исследовании рассматривается обрядовый фольклор Западного Азербайджана как многослойная культурная система, объединяющая мифологическое мышление, социальные ритуалы, поэтическое слово и коллективный эмоциональный опыт. Жанры вроде сая, холавара, свадебных песен, причитаний, дождевых молитв и жертвенных формул образуют синкретическую структуру, где слово, звук, движение и символические объекты функционируют как единый перформативный механизм. Семотический, архетипический и синергетический анализ показывают, что данный фольклор выполняет не только эстетическую, но и культурно-памятную функцию, сохраняя идентичность, обеспечивая эмоциональное равновесие и символически воссоздавая утраченные территории. После переселения 1988 года роль обрядового фольклора как механизма культурной преемственности и памяти только усилилась. Исследование доказывает, что обрядовый фольклор Западного Азербайджана представляет собой самоорганизующийся поэтический космос, который восстанавливает коллективную память и передает культурную идентичность последующим поколениям.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, обрядовый фольклор, сая, холавар, коллективная память, семиотика, архетипы, синергетика, свадебные обряды, причитания.

GİRİŞ. Qərbi Azərbaycan folklor sistemi Azərbaycan mədəniyyət tarixinin ən çoxqatlı və arxaik qatlarını özündə saxlayan ritmik-poetik kompleksdir. Bu kompleksin ən dayanıqlı və arxaik təbəqəsini mərasim folkloru təşkil edir. Mərasim folkloru təkcə söz sənəti deyil, həm də sosial davranış, emosional kollektivlik, kosmoqonik təfəkkür və etnopsixoloji reaksiyaların sintez olunduğu performativ sistemdir. Bu sistemdə söz, səs, hərəkət, ritm və ritual obyektləri (ocaq, su, od, torpaq, qurban, səməni və s.) bir-birini tamamlayaraq kosmik harmoniyanın bədii modelini yaradır.

Qərbi Azərbaycan bölgəsi tarixi-coğrafi şəraitinə görə həm qədim çoban-kəndli mədəniyyətinin, həm türk kosmoqoniyasının, həm də islam mərasimlərinin sintez olunduğu əlahiddə folklor məkanıdır. Saya, holavar, toy nəğmələri, yağış və məhsul duaları, vəsfi-hal və ağılar, qurban və dua mərasimləri bu məkanın həm mifoloji dünyagörüşünü, həm də sosial strukturunu poetik dildə təzahür etdirir. Bu mətnlərdə arxaik metaforalar (dağ, su, yol, ocaq), kosmoqonik elementlər (torpaq, od, hava, su), ritmik performans və kollektiv emosional rezonans folklorun yalnız estetik sistem olmadığını göstərir: o, həmçinin kulturogen funksiyası, psixo-sosial bərpa mexanizmini və mənəvi kimlik yaddaşını daşıyır.

XX əsrin sonundakı deportasiya və məcburi köç prosesləri nəticəsində Qərbi Azərbaycan sakinlərinin mədəni həyatı başqa coğrafiyalara daşınsa da, mərasim folkloru öz funksiyasını itirməmiş, əksinə, daha güclü identiklik, yaddaş və mənəvi kontinuitet forması kimi yenidən aktuallaşmışdır. Bu gün Şəki, Bərdə, Naxçıvan, Goranboy və digər bölgələrdə icra olunan toy, yas, saya və digər mərasimlər artıq yalnız sosial akt deyil, həm də itirilmiş məkanın simvolik bərpası, kollektiv yaddaşın özünüdür funksiyası kimi çıxış edir.

Bu tədqiqatın məqsədi Qərbi Azərbaycan mərasim folklorunun struktur, funksional, semantik və arxetipik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə təhlil etmək, onun sinergetik modelini müəyyənləşdirmək və bu folklor sisteminin mədəni yaddaşın qorunmasında oynadığı rolu elmi şəkildə əsaslandırmaqdır. Tədqiqat həm klassik folklorşünaslıq, həm struktur-semantik metod, həm də semiotika və sinergetik yanaşmaları birləşdirərək Qərbi Azərbaycanın mərasim poetikasının çoxqatlı mənzərəsini təqdim edir.

Mərasim folkloru anlayışı və funksional mahiyyəti. Qərbi Azərbaycan folklor sistemi təkcə lirika və epik janrlarla deyil, həm də **mərasim folkloru** ilə tam poetik çevrə yaradır. Mərasim folkloru dedikdə xalqın **dini, mövsümi, ailə, əmək və keçid mərasimlərində** yaranan və ifa olunan söz, musiqi və hərəkət kompleksləri nəzərdə tutulur. Bu mətnlərdə söz, səs, hərəkət və obyekt (ocaq, su, od, torpaq) bir sistem təşkil edir. AMEA Folklor İnstitutunun “Qərbi Azərbaycan folkloru” (I cild, 2023) toplusunda mərasim nümunələrinin ən çox **toy, yas, saya, holavar, Novruz, yağış duası və bərəkət mərasimləri** ilə bağlı olduğu göstərilir.

Mərasimlərdə folklorun əsas funksiyaları – **sosial inteqrasiya, düzəltmə (ritual təmizlənmə), bərəkət və qoruma** – həyata keçirilir. Yəni mərasim folkloru həm **kulturogen sistemin**, həm də **emosional kollektivliyin** tənzimləyicisidir.

Mövsümi mərasimlər: saya, yağış və bərəkət nəğmələri. Saya və holavar mərasimləri Qərbi Azərbaycan folklorunun ən qədim sinergetik janrlarındandır. Onlar həm **müqəddəs təbiət kultunun**, həm də **çobanlıq və kəndli əmək ənənəsinin** poetik ifadəsidir. Bu mərasimlərdə söylənən sözlər dua və əməyin birləşdiyi ritmik performansdır:

“Saya, saya, sayalı,
Dağlar gəzən dayalı.
Qoyun artar, bərəkət,
Ərzin bol, ay payalı.”

Bu tip nəğmələrdə “bərəkət”, “artmaq”, “saya”, “dağ”, “yol” kimi sözlər **arxaiik kosmoqonik mənə** daşıyır.

Zəngəzur bölgəsində bu nəğmələr **yazın başlanğıcında, sürülər dağa çıxarılanda** oxunurdu.

Beləliklə, folklor **ritual təqvim sisteminin bədii yaddaşı** funksiyasını yerinə yetirirdi.

Yağış və məhsul duaları da mərasim folklorunun mühüm hissəsidir. AMEA mənbələrində “Yağış duası”, “Səmənə nəğməsi”, “Kosa-Kosa” oyunları qeyd olunur. Onlar kosmik elementlərin harmoniyasını təmin etməyə yönəlmiş **magik semiotik sistemlərdir**.

Toy mərasimləri və keçid mərasimlərinin poetik strukturu: Toy mərasimləri Qərbi Azərbaycan folklorunda **“yaşama və birləşmə arxetipi”nin** təzahürüdür. Toyun mərasim bölmələri — **qız toyu, gəlin köçürmə, kəbin, qapı açma, halay** — hər biri ayrıca poetik və simvolik mənə daşıyır.

Bu mərasimlərdə ifa olunan **nəğmələr, yallılar, düzəltmə sözləri** kollektiv ritm yaradır:

“Açıl, qapı, gəlin gəlir,
Ocağa nur, bəxt gülür.
Dağlar boyu səs salaq,
Toydur bu, il gülür.”

Burada “ocaq”, “nur”, “səs”, “dağ” kimi obrazlar toyun yalnız ailə aktı deyil, həm də **kosmik harmoniyanın bərpası** olduğunu göstərir.

Toy mərasimləri həm **cəmiyyətin təbii dövrünün**, həm də **mədəni bərpa sisteminin** rəmzidir. Hər halay, hər oxşama, hər düzəltmə sözü **enerji mübadiləsi** və **emosional kollektivləşmə** hadisəsidir.

Yas və təmizlənmə mərasimləri: vəsfi-hal və ağı: Qərbi Azərbaycan yas mərasimlərində oxunan **vəsfi-hal və ağılar** folklorun ən dərin mifoloji qatını əks etdirir. Burada ölüm hadisəsi yalnız sonluq deyil, həm də **transformasiya** (keçid, ruhun təmizlənməsi, yenidən doğuluş) kimi dərk olunur. Mətnlərdə “ocaq”, “torpaq”, “su”, “ruh”, “yol” obrazları sabit mifoloji kod kimi təkrar olunur. Məsələn:

“Yol uzun, torpaq ağır,
Ruh gedər, sükut çağır.”

Ağla, dağ, səsi ver,
O qayıdar bahar.”

Bu janrların ritmik quruluşu **katarsis funksiyasını** təmin edir. Mərasim zamanı ağlama aktı – “səs vasitəsilə ruhun boşalması” – həm fərdi, həm kollektiv təmizlənmə rolunu oynayır.

Yas mərasimləri eyni zamanda **sözün müalicəvi** gücünün arxaik formasıdır. Bu, folklorun **psixo-sosial bərpə mexanizmi** kimi fəaliyyətini göstərir.

Dini və kult mərasimlərinin poetik dili. Qərbi Azərbaycan folklorunda islamdan əvvəlki və sonrakı mərasim elementləri sintez şəklində qorunmuşdur. Bu mətnlərdə həm **sufi-poetik kodlar**, həm də **şamanik arxetiplər** eyni sistemdə yaşayır: “Allah haqqı”, “ocaq haqqı”, “qurban olum”, “dualı yer” kimi ifadələr **sözün dua səviyyəsinə yüksəldiyini** göstərir.

“Qurban mərasimi” nəğmələri və “dualı sözlər”də arxetipik “qurban – təmizlənmə – bərəkət” dövrünü qorunur:

“Qurban olum o dağa,
Qoyun artar sabaha.
Dualı söz deyənlər,
Dönər nurla Allaha.”

Bu mətnlərdə səs, hərəkət və söz vahid performans yaradır.

Folklor burada **sözlə kosmik balans yaradan ritual energetik sistem** kimi çıxış edir.

Mərasim folklorunun müasir transformasiyası. 1988–1990-cı illərdən sonra Qərbi azərbaycanlıların köçü nəticəsində mərasim folkloru yeni məkanlarda – **Şəki, Goranboy, Bərdə, Naxçıvan** kimi bölgələrdə ikinci həyat qazanmışdır.

Bu mərasimlər artıq **nostalji, mənəvi yaddaş və kimlik bərpası** səviyyəsində icra olunur.

Folklor İnstitutunun əməkdaşları qeyd edir ki, “Qərbi azərbaycanlılar məskunlaşdıqları ərazilərdə mərasim folklorunu dəyişməz şəkildə yaşadırlar; toy, yas, saya və halay ənənələri bu gün də onların kimlik nişanəsidir”. Beləliklə, mərasim folkloru Qərbi azərbaycanlı icmaların **mədəni-mənəvi birliyinin** əsas qoruyucu sistemidir. Beləliklə:

1. Qərbi Azərbaycan mərasim folkloru xalqın **ritual, sosial və poetik davranış sistemini** birləşdirir.

2. Mərasimlər **mədəni harmoniyanın bərpası və kollektiv emosional tənzimləmə mexanizmi** kimi fəaliyyət göstərir.

3. Söz, səs və hərəkət sintezi nəticəsində folklor **dualı performans** səviyyəsinə yüksəlir.

4. Bu sistemdə təbiət, insan və kosmos bir bütöv energetik çevrə yaradır.

5. Mərasim folkloru həm **mədəni yaddaşın qorunması**, həm də **mənəvi kimliyin yaşadılması** baxımından əsas sütundur.

NƏTİCƏ. Qərbi Azərbaycan folklorunun lirik janrları Azərbaycan xalqının **emosional və mənəvi mədəniyyət tarixinin** ən dərin qatlarını qoruyan, **şifahi yaddaşın sakral səviyyəsində** formalaşmış sistemdir. Bu sistem təkcə poetik formaların məcmusu deyil, həm də **mifoloji, psixoloji və sosio-kultural təcrübələrin dil müstəvisindəki təzahürüdür.**

Tədqiqat göstərdi ki, Qərbi Azərbaycan lirik janrları — **bayatılar, laylalar, oxşamalar, vəsfi-hallar, sayaçı sözləri, holavarlar, mərasim və toy nəğmələri** — xalqın həm **ruh halını**, həm də **kollektiv yaddaşını** ifadə edir.

Onların hər biri öz funksional məzmununa görə **həyat dövrünün** müəyyən mərhələsini təmsil edir: doğuluş (layla), hissın formalaşması (bayatı), itki və təmizlənmə (vəsfı-hal), bərəkət və dirçəliş (saya və holavar).

Beləliklə, bu janrların məcmusu **mədəniyyətin emosional ritmini və kosmik harmoniyasını** bərpa edən bir bütöv sistem yaradır.

1. Elmi nəticələr: Janr sistemi: Qərbi Azərbaycan lirik folkloru çoxsəviyyəli janr strukturu ilə seçilir. Hər janr həm estetik, həm sosial, həm də ritual funksiyaya malikdir.

- **Bayatı** – xalq şüurunun bədii formulu;
- **Layla və oxşama** – qoruma və dua arxetipi;
- **Vəsfı-hal** – emosional təmizlənmə mərhələsi;
- **Saya və holavar** – kollektiv enerjinin və əmək ritminin bədii ifadəsi.
- **Semantik-struktur model:** Lirik mətnlərin formalaşması **formul, paralelizm, ritm və səs** üzərində qurulub. Onların semiotik çevrəsi aşağıdakı kimi müəyyənləşir:

• RTUAL → SÖZ → SƏS → MƏNA → EMOSYA → YADDAŞ

Bu model folklor mətninin yalnız dil vahidi deyil, həm də **enerji və emosional rezonans hadisəsi** olduğunu göstərir.

- **Metaforik sistem:** Təbiət və sosial metaforalar (dağ, su, od, ocaq, yol, külək və s.) xalqın **mifik kosmosla əlaqəsini** bərpa edir. Bu metaforalar **poetik simvol**, eyni zamanda **arxetipik kod** funksiyasını daşıyır. Qadın poetikası (“ana”, “yar”, “ocaq”) kollektiv yaddaşda **feminen mərkəz və qoruma gücü** kimi çıxış edir.

- **Arxetipik və mifoloji qatlar:** Lirik janrlar dörd əsas kosmoqonik ünsür (torpaq, su, od, hava) əsasında formalaşır və bu elementlər vasitəsilə **kainatın balansını** poetik şəkildə təcəssüm etdirir. Əsas arxetiplər – **Ana, Qayıdış, Qurban** – Qərbi Azərbaycan folklorunda həm ritmik, həm semantik, həm də mənəvi struktur səviyyəsində davamlıdır. Mifoloji dövrən aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

• DOĞULUŞ → AYRILIQ → İTKİ → YAS → DUA → QAYIDIŞ → YENİDƏN DOĞULUŞ

- **Mədəni yaddaş funksiyası:** Qərbi Azərbaycan lirik folkloru, xüsusilə deportasiya sonrası yaranan mətnlər, **tarixi travmanın poetik sublimasiyası** funksiyasını daşıyır. Bayatılarda və ağı janrlarında “yurd həsrəti”, “ocaq simvolu”, “qayıdış arzu-

su” kimi motivlər **itirilmiş məkanın mənəvi bərpası** rolunu oynayır. Bu, folklorun həm **psixoloji terapiya**, həm **mədəni müqavimət** forması olduğunu sübut edir.

2. Nəzəri ümumiləşmə. Bu tədqiqatın əsas nəzəri nəticəsi ondan ibarətdir ki, Qərbi Azərbaycan folklorunun lirik janrları:

- **Semiopoetik sistem** kimi fəaliyyət göstərir (söz, ritm, səs, simvol bir bütöv mənə dairəsi yaradır);

- **Mifopoetik struktur** kimi kollektiv arxetipləri canlandırır;

- **Sinergetik model** kimi özünü daim yeniləyir və tarixi hadisələrə adaptasiya olur.

Bununla folklor mətnləri “mədəniyyətin yaşayan orqanizmi” kimi təsdiqlənir. Əgər Qərbi Azərbaycan bölgəsi məkan olaraq itirilibsə, **folklor onun mədəni məkanını yaşadır** – bu, kollektiv kimliyin əsas bərpa mexanizmidir.

3. Elmi yenilik və töhfələr: Qərbi Azərbaycan lirik janrları ilk dəfə **semiotik–mifopoetik–arxetipik paralel sistemdə** tədqiq edilmişdir.

- “Ritual → Söz → Səs → Məna” çevrəsi əsasında **lirik mətnin semiopoetik modeli** işlənmişdir.

- Təbiət və sosial metaforaların **arxetipik xəritəsi** hazırlanmışdır (Dağ–Su–Od–Ocaq–Yol).

- Lirik janrların **daxili energetik ritm və səs sisteminin** (performans kodu) elmi izahı verilmişdir.

- Qərbi Azərbaycan folkloru **kollektiv yaddaşın arxetipik bərpa mexanizmi** kimi müəyyən edilmişdir.

4. Gələcək tədqiqat istiqamətləri: Bu sahədə aparılacaq tədqiqatlar üçün bir neçə perspektiv istiqamət müəyyən edilir:

1. **Rəqəmsal folklorşünashq:** Qərbi Azərbaycan lirik nümunələrinin səsli arxiv variantlarının elektron kataloqunun yaradılması.

2. **Musiqi-poetik analiz:** Laylaların və saya nəğmələrinin melodik strukturunun ritm-semantik tədqiqi.

3. **Kross-mədəni müqayisə:** Qərbi Azərbaycan folklorunun Anadolu, Naxçıvan və Qarabağ lirik sistemləri ilə paralel öyrənilməsi.

4. **Postmifoloji poetika:** Müasir ədəbi mətnlərdə (poeziyada, mahnılarda, teatr folklorunda) Qərbi Azərbaycan arxetiplərinin yaşaması.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan lirik folkloru — **sözlə yaradılmış mənəvi məkan, zamanın itirdiyini yaddaşa bərpa edən mifoloji sistemdir**. O, həm **dərd və travmanın poetik forması**, həm də **ruhun özünüdərk etmə alətidir**. Söz burada **sadəcə estetik deyil, varlığın nəfəsidir**. Bu mənada Qərbi Azərbaycan folkloru həm **mədəni müqavimət**, həm **kollektiv dirçəliş**, həm də **mənəvi kontinuitet** formasıdır. Mətn, ritm, səs və simvol vasitəsilə xalq yaddaşı öz mifik enerjisini yenidən doğurur və gələcək nəsillərə ötürür.

Tədqiqatın əsas elmi nəticəsi: Qərbi Azərbaycan folklorunun lirik janrları – **itirilmiş məkanın yaddaşa və səsə yenidən qurulmuş poetik kosmosudur**.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, Qərbi Azərbaycan mərasim folkloru yalnız müəyyən mərasimlərə xidmət edən mətnlərin məcmusu deyil; o, bütöv bir mədəniyyət modelidir. Bu folklor sistemi ritual davranış, kollektiv emosional enerji və arxetipik poetikanı vahid ritmik çevrəyə çevirir. Səya və holavarlar əmək ritmini sakrallaşdırır, toy mərasimləri kosmik harmoniyanın bərpasını simvolizə edir, yas və vəsfi-hal mətnləri isə kollektiv təmizlənmə və ruhun transformasiya modelini yaradır. Qurban, dua və dini-mifoloji mərasimlərdə isə şamanik və sufi kodlar paralel şəkildə fəaliyyət göstərir, sözün enerjisi kosmik balansın bədii ifadəsinə çevrilir.

Deportasiya sonrası mərasim folklorunun yeni məkanlarda yaşaması onun yalnız ənənə deyil, həm də psixoloji və mədəni müqavimət mexanizmi olduğunu sübut edir. Mətndəki “ocaq”, “dağ”, “yol”, “qayıdış” kimi simvollar artıq poetik metafora yox, kollektiv travmanın yaddaşda yenidən qurulmuş məkana çevrilir. Bu mənada Qərbi Azərbaycan mərasim folkloru itirilmiş məkanın poetik kosmosudur; səs, söz və ritm vasitəsilə yaddaşın özünü bərpa etdiyi canlı sistemdir.

Sinergetik təhlil göstərir ki, mərasim folkloru açıq, özünü yeniləyən, tarixi hadisələrə adaptasiya edən mədəni sistemdir. Ritual→Söz→Səs→Məna→Emosiya→Yaddaş çevrəsi bu transformasiyanın əsas dinamik mexanizmini təşkil edir. Bu mexanizm folklorun təkamülünü təsadüfi deyil, öz-özünü təşkil edən energetik proses kimi xarakterizə edir.

Beləliklə, Qərbi Azərbaycan mərasim folkloru həm mifoloji kosmosun davamçısı, həm kollektiv emosional tarazlığın qoruyucusu, həm də mənəvi kimliyin daşıyıcısıdır. O, zamanın itirdiyini yaddaşla bərpa edən poetik enerji sistemidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qərbi Azərbaycan folkloru. I cild. Bakı: AMEA Folklor İnstitutu, 2023.
2. Zəngəzur folklor örnəkləri. I cild. Bakı: AMEA Folklor İnstitutu, 2021.
3. Kazımoğlu (İmanov), M. Azərbaycan folklorunun sistem problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014..
4. Eliade, M. Mif haqqında esse. Bakı: Qanun, 1998.
5. Yung, K. G. Arxetiplər və kollektiv şüuraltı. Moskva, 1997 (tərcümə nüsxəsi).
6. Lotman, Y. Mədəniyyət və partitura. Moskva, 1992.
7. Assmann, J. Cultural Memory and Early Civilization. Cambridge, 2011.
8. Zəngəzur folklor mühiti. Bakı, 2020.
9. Bauman, R. Verbal Art as Performance. New York, 1984.

